

Αναδιφώντας το χθες (285)

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Ανδρών και γυναικών αφανών και επιφανών: περίπατος μνήμης στο παλιό κοιμητήριο του Ρεθύμνου (2)

Στις 11 Οκτωβρίου πραγματοποιήσαμε με μια εκαοσιπεντάδα συμπολιτών έναν ασυνήθιστο περίπατο. Τον κάναμε σ' ένα ανοιχτό μουσείο αλλά και τόπος της πόλης, το παλιό κοιμητήριο του Αγίου Κωνσταντίνου. Μάθαμε για την ηλικία του, που ξεπερνά τους τρεις αιώνες και γνωρίσαμε την ιστορία της Μονής που είχε προϋπάρξει στον χώρο, το όνομα της οποίας «Παναγία Μεσαμπελίτισσα» ακούγεται μέχρι σήμερα. Διαπιστώσαμε ότι το τρίκλιτο καθολικό της έχει αρχίσει να ανακαλύπτεται από την αρχαιολογική υπηρεσία με ανασκαφή του δαπέδου του υπάρχοντος ναού. Συνεχίσαμε το περίπατό μας στους τάφους, που όπως το περιγράφει καλύτερα η λέξη είναι «μνήματα», από τους οποίους σταθήκαμε σε ορισμένους. Στις περασμένες «Αναδιφίσεις» είδαμε μερικά από τα κατά καιρούς νεκροταφεία που λειτούργησαν στο Ρέθυμνο. Ακόμα δύο νεκροταφεία όμως είχαν λειτουργήσει, τα λεγόμενα Γερμανικά.

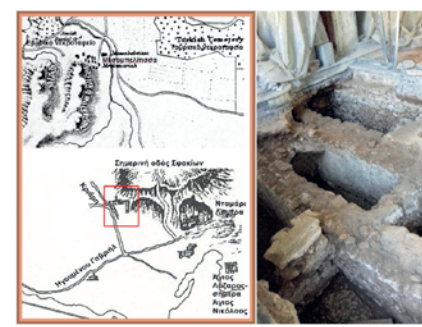
Μετά την Μάχη της Κρήτης τον Μάιο του 1941 τα Γερμανικά στρατεύματα κατοχής δημιούργησαν δύο νεκροταφεία στο Ρέθυμνο για τους νεκρούς τους, ένα μέσα στην πόλη και ένα στα Μισιρία. Το Νεκροταφείο των Μισιρίων δημιουργήθηκε στο οικοπέδο του σημερινού Γηροκομείου. Αποτελούνταν από έναν καλοχτισμένο τοίχο προς την πλευρά της οδού Ρεθύμνου - Ηρακλείου, όπου και η είσοδος, με άνοδο 2-3 σκαλοπατιών. Στις άλλες πλευρές φυτεύτηκαν αθάνατοι και προς νότο κυπαρίσσια. Από την είσοδο ένας ευρύχωρος πλακοστρωμένος διάδρομος οδηγούσε στο μέσον του οικοπέδου σε ένα τετράγωνο βωμό, στην πρόσοψη του οποίου είχε εντοιχιστεί ορειχάλκινη σχετική επιγραφή με μεγάλο ξύλινο σταυρό επάνω του. Εκατέρωθεν του διαδρόμου αναπτύσσονταν 350-400 τάφοι, οι οποίοι συγκροτούνταν από έναν καρφωμένο στο χύμα σταυρό ο καθένας και από ένα κράνος στη βάση του. Αμέσως μετά την Απελευθέρωση το νεκροταφείο για αντεκδίκηση λεηλατήθηκε. Το 1973 έγινε ανακατασκευή των οστών και μεταφορά τους στο νεκροταφείο του Μάλεμε. Εν τω μεταξύ ο χώρος είχε αγοραστεί από την Ιερά Μητρόπολη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, η οποία αργότερα οικοδόμησε στη θέση του το Γηροκομείο.

Το Γερμανικό Νεκροταφείο της πόλης του Ρεθύμνου περιείχε λιγότερους τάφους από εκείνο των Μισιρίων αλλά ήταν κατά πολύ επιβλητικότερο. Η πρόσβαση πραγματοποιούνταν από την σημερινή οδό Ετεάρχου. Στο πρώτο επίπεδο του νεκροταφείου οδηγούσε μια σκάλα με πολλά σκαλοπάτια. Μια παρόμοια σκάλα με λιγότερα όμως σκαλοπάτια ανέβαζε στο δεύτερο και τελικό επίπεδο. Από εκεί ένας διάδρομος οδηγούσε στο βάθος σε ένα μνημείο με το «Γερμανικό Πουλί», τον γερμανικό αετό σε επίπεδη ορειχάλκινη εκδοχή. Οι τάφοι των νεκρών του 1^{ου} τάγμα της 5^{ης} Μεραρχίας των Γερμανών Αλπιανιστών ήταν οργανωμένοι κατά ομάδες σε «παρτέρια», διαχωριζόμενα από τους περιμετρικούς διαδρόμους με τοιμημέντες κατασκευές και σημαιόνταν με ξύλινους σταυρούς. Μετά την Απελευθέρωση ο χώρος συλλήθηκε και παρέμεινε ως νεκροταφείο μέχρι την ανακατασκευή των οστών στο νεκροταφείο του Μάλεμε το έτος 1973. Στη συνέχεια και παρά την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Ρεθύμνης να παραμείνει ο χώρος αδόμητος, θεωρούμενος ως ιστορικό και πολιτιστικό μνημείο του τόπου, σταδιακά οικοδομήθηκε στο μεγαλύτερο του μέρος με πολυκατοικίες. Θα πρέπει να σημειωθεί πως υπάρχουν ενδείξεις ότι στην περιοχή που χωροθετήθηκε το Γερμανικό Νεκροταφείο να υπήρχε προγενέστερο Μουσουλμανικό, το οποίο να μην ήταν συνεχόμενο με τα υπόλοιπα εκτεταμένα Μουσουλμανικά νεκροταφεία του Ρεθύμνου.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στον χώρο περιπάτου μας, τη Μεσαμπελίτισσα. Το αμπέλι που αγόρασαν το 1701 ο Αλέξανδρος με τον Παναγιώτη είχε εμβαδόν 3,5 μουζουρίων, που σημαίνει έκταση 1,5 περίπου στρέμματος, περίπου γεγονός που δείχνει ότι αργότερα, όταν αυξήθηκαν οι ανάγκες, αποκτήθηκαν και άλλα όμορα χωράφια. Πιθανόν η πρώτη επέκταση να έγινε κατά τη δεκαετία του 1880, όταν πραγματοποιήθηκε σχετικός έρανος, όπως έδειξε ο μελετητής του θέματος Γιάννης Παπιμούτγλου, τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν δόθηκαν στην (αν)οικοδόμηση του ναού της Αγίας Βαρβάρας. Μια ακόμα προσπάθεια διευρύνσης του χώρου έγινε επί Ρωσικής κατοχής της πόλης, οπότε, όπως είδαμε, στη Μεσαμπελίτισσα θάφτηκαν μεταξύ άλλων περισσότεροι από πενήντα Ρώσοι στρατιώτες που άφησαν τη ζωή τους στον τόπο μας. Οπωσδήποτε την εποχή εκείνη το κοιμητήριο εκτεινόταν εκατέρωθεν του κεντρικού διαδρόμου, χωρίς όμως στα δυτικά του να έχει τη σημερινή έκταση, όπως φαίνεται από τη διπλή φωτογραφία, την αρχαιότερη που διαθέτουμε για το θέμα. Εκτοτε φαίνεται ότι οι προσπάθειες επέκτασης ατόνησαν για πολλά χρόνια. Όμως στον χώρο του νεκροταφείου, με επίκεντρο τον ναό της Ζωοδόχου Πηγής-Αγίου Δημητρίου, είχε λειτουργήσει ήδη από τον 16^ο αιώνα ένα σημαντικό για το Ρέθυμνο μοναστήρι. Η προσωνυμία της είναι φανερό ότι προήλθε από την χωροθέτησή του εν μέσω αμπελιών.

Σήμερα μας φαίνεται περίεργο το γεγονός ότι η πόλη περιστοιχίζεται από αμπέλια, όπως όμως θυμόμαστε οι παλιότεροι ο Εβλιγίς και οι απέναντι λόφοι μέχρι πολύ κοντά, το τέμενος Βελή πασά, κυριαρχούνταν από το πράσινό τους. Διασώζονται μάλιστα δύο σχετικές φωτογραφίες. Οπωσδήποτε το καθολικό της Μονής των καλογραιών ήταν τρίκλιτο, γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι οι σημερινές αφιερώσεις στην Παναγία και στον Άγιο Δημήτριο θα μπορούσαν να αφορούν και τις αρχικές, τέσσερις και πλέον αιώνες πριν. Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα η Μονή είχε περισσότερες από σαράντα μοναχές, μέχρι που τον Σεπτέμβριο του 1646 οι Οθωμανοί δημιούργησαν στρατόπεδο πολύ κοντά της. Στις 30 του ίδιου μήνα οι Ρεθεμνιώτες πολιορκούμενοι χτύπησαν στην περιοχή της μια ομάδα έφιππων Οθωμανών, οι οποίοι σε αντίποινα την κατέστρεψαν. Σήμερα στο δάπεδο του ναού διεξάγονται ανασκαφικές έρευνες από την Εφορεία Αρχαιοτήτων που επιβεβαιώνουν την ιστορία του μνημείου με την εύρεση μεγάλου αριθμού τάφων. Να σημειώσουμε ότι ακριβώς από πάνω, στον σημερινό λόφο του Τιμιού Σταυρού (τότε Φουρκοκέφαλο) λειτουργούσε ένα ακόμα μοναστήρι καλογραιών, του Αγίου Αντωνίου, οι οποίες κατά τον Μπουγιαλή προτίμησαν να πηδήσουν στο κενό από το να πιστώσουν αιχμάλωτες των Οθωμανών.

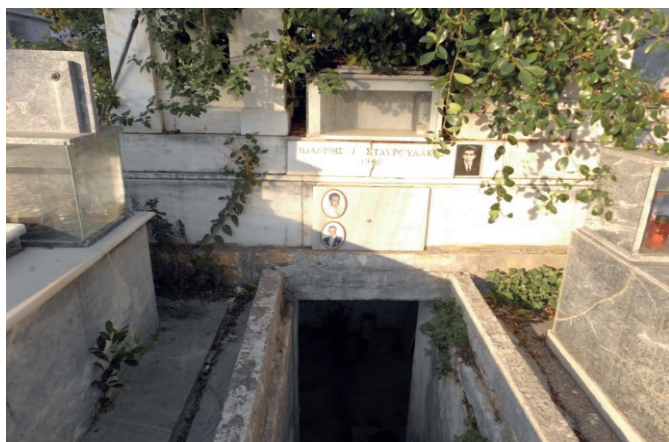
Μετά απ' όλα αυτά που αναφέραμε, ξεκινήσαμε τον περίπατό μας στο κοιμητήριο, στο οποίο είναι θαμμένοι χιλιάδες πρόγονοί μας, επιφανείς και αφανείς. Το κοιμητήριο αυτό αποτελεί την κατεξοχήν «χρονοκάψουλα» της πόλης και η επιλογή ταφικών μνημείων για στάσεις ξενάγησης ήταν αναγκαστικά δειγματοληπτική. Επιλέξαμε τάφους με αξιοσημείωτο γλυπτικό διάκοσμο, επιτύμβιες πλάκες, στήλες με γλυπτική επίστεψη και προτομές, αλλά και τάφους διώροφους, τάφους προσώπων ιστορικού ενδιαφέροντος, τάφους επιφανών Ρεθεμνιωτών, τάφους συγκινητικά επιγράμματα και τάφους Ρεθεμνιωτών που άξιζαν καλύτερη τύχη από εκείνη που τους επιφυλάχθηκε από τους επιγόνους.

Ξεκινήσαμε από ένα επίγραμμα του παλιότερου μητροπολίτη Ρεθύμνης Θεόδωρου Τζεδάκη, το οποίο είναι χαραγμένο σε μαρμάρινη πλάκα στην αριστερή παριά της κεντρικής εισόδου, στο εσωτερικό της. Αναφέρει σε μεγαλογράμματη γραφή: «Όποιος κι αν είσαι τέκνο μου / κι εσύ εδώ θα φτάσεις / σε απολαύσεις μάταιες / τον χρόνο σου μη χάσεις / με την αθάνατη ψυχή / καλά να τη φροντίσεις / με μετανόιας δάκρυα / λούζε καθαρίζε την με βίρα χριστιανική / όμορφα στοάζε την ο ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΚΑΙ ΑΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ»

Με την ευκαιρία θα πρέπει ν' αναφέρουμε ότι σε τάφο της Μεσαμπελίτισσας, αριστερά από τον κεντρικό διάδρομο, φιλοξενούνταν μέχρι τον Ιούλιο του 2021 τα οστά τεσσάρων Ρεθεμνιωτών Μητροπολιτών. Επρόκειτο για τα οστά του Ιωαννίκιου Μεταξά, του Γερόθεου Μπραουδάκη, του Διονυσίου Καστρινιγιαννάκη και του Χρυσάνθου Τσεπετάκη. Ο τάφος τους εφάπτανταν αρχικά στην αίθουσα των Τριών Ιεραρχών, στα κοινοτικά καταστήματα δίπλα από τη Μητρόπολη. Μετά την κατεδάφιση των κτισμάτων, ο τάφος μεταφέρθηκε στη Μεσαμπελίτισσα και πιο πρόσφατα (2021) στον λόφο του Επισκοπείου, μπροστά από τον ναό του Αγίου Παντελεήμονα. Εντύπωση προκάλεσε το γεγονός ότι κατά τη διαδικασία αυτή βρέθηκαν μόνο οι τρεις από τις τέσσερις κάρτες των επισκόπων.

Το πρώτο πράγμα που εντυπωσιάζει τον εισερχόμενο στο παλιό κοιμητήριο είναι οι υπόγειοι τάφοι. Δεν ξέρω πώς δικαιολογείται η παρουσία τους, πιθανόν από την ανάκληση μνήμης κατακομβών ή ως «μόδα», μεταφερμένη από τα μεγάλα αθηναϊκά νεκροταφεία. Οπωσδήποτε οι ταφές πραγματοποιούνταν τόσο στο δάπεδό τους, ανά δύο, όσο και στο επίπεδο του εδάφους. Πρόκειται για παλιά ταφικά μνημεία, αφού όπως πληροφορήθηκα το σχετικό πιστοποιητικό αγοράς του πρώτου από αυτούς, δεξιά, της οικογένειας Σταυρουλάκη, χρονολογείται από τη δεκαετία του 1920. Σήμερα βρίσκουμε στους υπόγειους τάφους ταφές και άλλων οικογενειών, όπως των Κοκονά και Ζαχαριάδη. Παραδίπλα κοντοστεκόμαστε στον τάφο της οικογένειας Ασρινού και θυμόμαστε τον «άρχοντα αρχειοθέτη της ιστορίας του Ρεθύμνου» Μανό, όπως τον είχα προσφύως αποκαλέσει.

Παραδίπλα, δεξιά πάντα στον κεντρικό διάδρομο, βρίσκεται ο τάφος της οικογένειας Ζαχαριάδη. Περιέχει τα οστά μερικών από τους πιο πλούσιους κατοίκους της πόλης, όπως του Ανδρέα, του Ιωάννη, του Ευάγγελου, του Μάρκου και του Πέτρου. Για την Μαρίνη, που χήρεψε νωρίς και χρειάστηκε να πάρει το τίμημά και να αναθρέψει τρεις γιους και τέσσερις κόρες, έχει γράψει η Μαρία Τσιριμονάκη. Πιο δίπλα συναντούμε το ταφικό μνημείο της οικογένειας Παπαδοουράκη, από την οποία στην καρδιά των παλιότερων Ρεθεμνιωτών έχει κατακτήσει ιδιαίτερη θέση η αξιωματική Φανή. Γι' αυτήν έχει επίσης γράψει η Μαρία Τσιριμονάκη, με τον μονολογικό τίτλο «Φανή». Κοντά βρίσκεται και ο τάφος της οικογένειας Ζαμπετάκη, στον οποίο πριν από μια τριετία τάφηκε ένας εκλεκτός πολίτης του Ρεθύμνου, ο δικηγόρος Χάρης Καλαϊτζάκης, για τον οποίο είχαμε διοργανώσει μια σεμνή εκδήλωση μνήμης.

Στο σημείο αυτό κοντοστεκόμαστε για να αναφέρουμε ότι υπάρχουν δύο απόψεις για το χρονικό όριο, πέρα από το οποίο υπάρχει πολιτισμός στην ανθρωπότητα. Η πρώτη το τοποθετεί στην ανακάλυψη της γραφής και η δεύτερη στη στιγμή από την οποία και μετά ο άνθρωπος άρχισε να θάβει και να αποδίδει τιμές στους προπάτορές του. Αν ισχύει η δεύτερη άποψη, η πόλη μας, κρίνοντας κανείς από την κατάσταση του νεκροταφείου, πολύ λίγο έχει εισαχθεί στο στάδιο του πολιτισμού. Για παράδειγμα, μεγάλες τιμές φαίνεται ότι απέδιδε στα λείψανα που περιείχε το μαρμάρινο νεκρικό μνημείο πίσω από εκεί που στεκόμαστε, όμως σήμερα είναι δύσκολο να το προσπελάσουμε καν και να διαβάσουμε ποιους επιφανείς συμπολίτες είχε κάποτε δεχτεί στο εσωτερικό του. Παραδίπλα μπορούμε να διακρίνουμε τις νέες τάσεις, τις «μόδες» όπως θα το λέγαμε καλύτερα, στη μνημειακή αρχιτεκτονική. Ένας «μοντέρνος» τάφος από μαύρο γρανίτη ξεχωρίζει ανάμεσα στους άλλους, ενώ πιο σεμνή εμφανίζεται η μόδα της ύψωσης μιας μαρμάρινης στήλης στο προσκέφαλο του νεκρού. Παράλληλα έχουν αρχίσει να τοποθετούνται στις ταφόπλακες πορσελάνες (ή μάρμαρα) με συγκινητικό περιεχόμενο.

Τελείωνα αυτό το κείμενο όταν πληροφορήθηκα τον θάνατο της μητέρας της καλής φίλης Αγγελικής Βλαχοπούλου-Χαλκιαδάκη. Τον τελευταίο καιρό ταλαιπωρούνταν από θέματα υγείας, όμως ξεκουράστηκε σύντομα, χωρίς να κουράσει ιδιαίτερα τους δικούς της, όντας σ' όλη της τη ζωή αξιοπρεπής και περήφανη. Σε συμφωνία με όσα έγραφα παραπάνω και γνωρίζοντας την αγάπη της Αγγελικής για την αρχαία γραμματεία, αφιερώσαμε στη μνήμη της μητέρας της απ' αυτή εδώ τη θέση, η οποία συμπτωματικά αναφέρεται στον τελευταίο τόπο κατοικίας όλων μας, ένα αρχαίο αναθηματικό νεκρικό επίγραμμα. Ήταν χαραγμένο σε στήλη από λευκό μάρμαρο που βρέθηκε στον Κίτιο της Κύπρου, χρονολογούμενο στον 2^ο με 3^ο μ.Χ. αιώνα. «Εν άρώμασι και στεφανύσι ροδίνις / καί σινδόνι λεπτοφύη τρυφερά, / ούτω θέτε με, ἂν ἀποθάνω».

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ. Παιδαγωγικής-ιστορικός ερευνητής-συγγραφέας, strharis@yahoo.gr, 2831055031